

De vroegste geschiedenis van Halsteren en van de Sint-Martinuskerk.

Voorwoord.

Te lang, meer dan honderd jaar, heeft het Halsterse Sint-Martinuskerkje zich de rol van Assepoester moeten laten welgevalen. De verbouwings- en sloopplannen van na 1912 waren het begin. Daarna diende het als een multifunctioneel leegstaand pakhuis. De grondige restauratie van 1961-1962 bracht eerherstel, maar de geschiedenis van de kerk bleef in vaagheden steken.

Jan Holstein, de befaamde restauratie-architect die de grote restauratie leidde van 1961-1962 en tevens verantwoordelijk was voor het fraaie interieur van de kerk, schreef in zijn restauratieverslag in "Bouw nr. 5, 25 december 1965" pp. 2038-2042: "De torenbreedte correspondeert niet met de breedte van het schip", zonder daar enige toelichting aan toe te voegen. Hij was op de hoogte van de in 1924 vervaardigde gedetailleerde bouwtekening van de volledige kerk, die de toren geheel in lijn en in harmonie met het schip en het koor toont. Hij had dus moeten aangeven in welk opzicht de toren afwijkende maten zou vertonen.

De verwarring wordt nog groter als hij constateert dat de bakstenen van de toren kleiner zijn (24 cm) dan die van de ondermuren van de sacristie en het koor (28-29 cm). Maar hieruit de conclusie trekt dat de toren van jongere datum zou zijn dan het koor en de sacristie. In die tijd bestond standaardisering nog niet. De eerste door kloosterlingen vervaardigde 'kloostermoppen' waren onhanteerbaar groot.

De stenen van de veldoven-ondernemers en van de latere stadssteenbakkerijen waren beter hanteerbaar, maar de maten verschilden per ondernemer.

Pas in de 15^e eeuw ging men algemeen over tot aanvoer van de zgn. ijsselsteentjes, massaal geproduceerd rond de Hollandse IJssel. Die waren ongeveer 18 cm lang. De bouwperiode van de toren is dus niet af te leiden uit het formaat van de bakstenen.

In opdracht van De Gemeente Halsteren verscheen in 1981 "Zeven eeuwen Halsteren". De auteur was archivaris Albert Delahaye. Hij heeft daarin alles verwerkt wat er op dat moment aan archief betreffende Halsteren beschikbaar was. Vanzelfsprekend kon hij, in het hem relatief korte toegemeten tijdsbestek, geen speciale studie aan de Sint-Martinuskerk wijden. Wellicht mede daardoor is de kerk soms in een wat negatief daglicht gesteld.

Met een imposante omhaal van woorden wordt de suggestie gewekt dat de toren niet in lijn zou staan met de rest van de kerk (hetgeen in strijd is met de nauwkeurige bouwtekening van 1924). Hiermee werd een logische reconstructie van de bouwgeschiedenis op losse schroeven gezet. Een klein bezoek aan de kerk zou toch duidelijk hebben gemaakt dat de eigenlijke toren naar de noordkant is verbreed met een traptoren, toegankelijk via een deur aan de binnenkant van de toren.

Daarnaast legt Delahaye in zijn boek nogal eens het accent op oorlogsschade in 17^e en 18^e eeuw. Het kerkgebouw zou daardoor een samenraapsel zijn geworden van historiserende restauraties die als doel hadden de kerk ouder te doen voorkomen dan de feitelijke ouderdom. Als illustratie noemt hij de tegel op een zuidelijke steunbeer, met de vermelding dat de bouw van het koor in 1457 voltooid is. Die zou op een veel te opzichtige plaats zijn gemonteerd. Een onjuiste veronderstelling: de datum past heel logisch in de grote uitbreiding van de kerk die tussen ongeveer 1440 en 1502 is gerealiseerd.

Foto Jan KleinJan.

Doordat het hooggelegen Halsteren de ideale locatie was voor de Spaanse en later Franse legers om het felbegeerde Bergen op Zoom te beschieten (de stad was een ideale uitvalshaven richting Zeeland en Holland), kreeg het nogal eens te maken met tegenvuur vanuit Bergen op Zoom (in de 17^e eeuw ook vanuit de Schelde door de Watergeuzen).

Bij deze beschietingen op het Spaanse leger (1588, 1622) en op het Franse leger (1747) zou volgens Delahaye de kerk diverse malen ernstig zijn beschadigd. Hij heeft hier zelf nog vernielingen aan toegevoegd die historisch niet te verantwoorden zijn. Hij gaat uit van een korte Franse bezetting van de "Zuidelijke Nederlanden" tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701-1713).

Het huidige Noord-Brabant behoorde echter grotendeels tot de "Noordelijke Nederlanden". Met uitzondering van een enkele strafexpeditie op oostelijk Noord-Brabant (dat voor een deel tot de Zuidelijke/Spaanse Nederlanden behoorde) zijn de Franse legers tijdens die gehele oorlog niet noordelijker gekomen dan halverwege de Zuidelijke Nederlanden (het huidige België) tot de lijn Brussel-Brugge. Ze zijn toen al vrij spoedig overtuigend verslagen tijdens de Slag bij Oudenaarde in 1708.

Uiteraard zijn de daken van de kerk en van de toren bij beschietingen wel eens geraakt, (men zat dan "buiten") maar niet of nauwelijks de muren. De zijmuren van het schip en de zijbeuken dateren van de grote herbouw van 1440-1502, dus lang voor de oorlogshandelingen. Boven de transepten, zowel aan de noord- als de zuidkant, zien we nog steeds de ingebouwde voormalige spitsboogvensters puntgaaf zitten. Ook de dorpels van die vensters zijn nog aan de binnenkant aanwezig.

Nog een aanwijzing dat er in de kerk weinig schade is aangericht: het orgel-oksaal dat sinds 1643 in de kerk aanwezig was, is in 1912 puntgaaf en zonder restauratie naar de Quirinuskerk overgebracht.

De schilder Frans Hagenaars, bekend o.a. door zijn schilder- en marmerwerk tijdens de restauratie 1961-1962 (zijn "levenswerk") heeft daarbij nog geholpen.

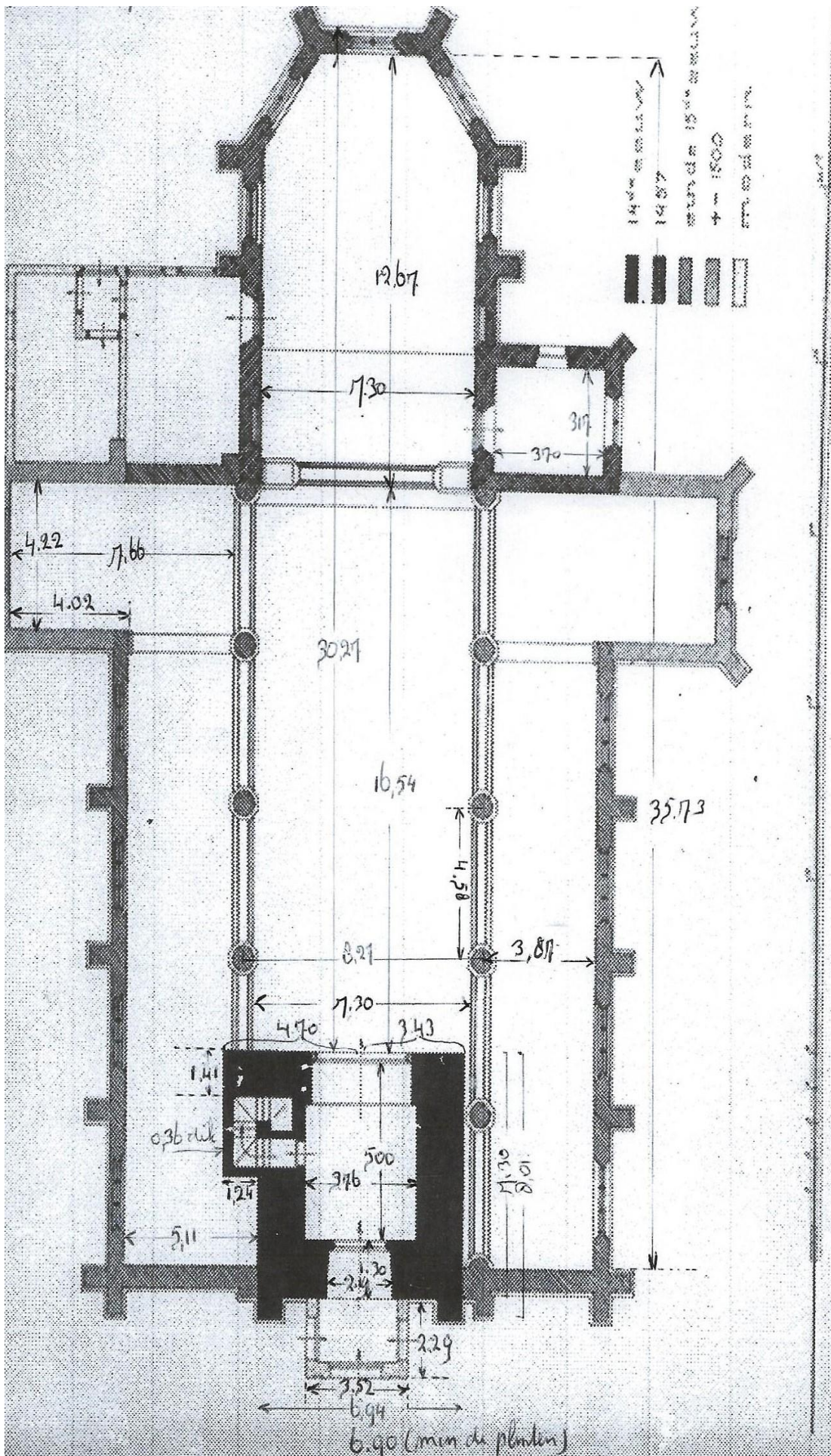

Foto: plattegrond - halsteren - 20100093 - rce | Door: BotMultichillT - April 1924 | Licentie: CC-BY-SA-3.0-NL (wiki)

Helaas is de Sint-Martinuskerk nog steeds mikpunt van denigrerende insinuaties. Vanuit een vermeende stijlperiode, Brabantse of Kempense gotiek, (die volgens een uitgebreide studie uit 1992 van Herman Strijbos volstrekt geen stilistische eenheden vormen) zouden steunberen verkeerd geplaatst zijn of Gobertange-stenen er niet thuishoren.

Het zijn opmerkingen waarvan men weet dat ze bij een niet-gespecialiseerd publiek geen weerwoord zullen ontmoeten, en die als enig doel hebben twijfel te zaaien omtrent de **authenticiteit van een kerk die nog in het bezit is van een groot deel van de oorspronkelijke toren uit begin 13e eeuw, een volledige en oorspronkelijke onderbouw van koor en sacristie, benevens de onderkant van de buitenmuur aan de Kromstraat, dat alles van rond 1300- en een nog grotendeels authentieke uitbreiding van de gehele kerk tussen 1441 en 1502 met inbegrip van de bovenkant van de muur aan de Kromstraat.**

Gravure van Claes Jansz-Visscher Beleg door Spinola 18 juli -3 oktober 1622

Deze studie omtrent de bouw en de geschiedenis van de Martinuskerk is tot stand gekomen na

10 jaren van observatie maar bovenal ook van een uitgebreide documentatie die licht werpt op veel onderwerpen die tot de diverse bouwfases geleid hebben.

En ook op **de rol die de kerk speelde tijdens de Contra-Reformatie toen zij toevluchtsoord was voor o.a. Bergse katholieken (1580-1647)** (in een apart artikel behandeld).

Ook de onderdelen van het fraaie interieur en hun vaak avontuurlijke verleden hebben in aparte artikelen veel aandacht gekregen.

In het noorder transept zijn enkele voorwerpen aanwezig die in een vaak zeer ver verleden de kerk gediend hebben. De vier credens-deurtjes gaan zelfs terug tot de eerste bouw van de kerk

(1230-1240). Het deurtje naar de torentrap dateert zeer waarschijnlijk uit diezelfde periode. Een wellicht uniek bezit.

Hoe en wanneer is Halsteren ontstaan, en hoe weten wij dat?

Tussen de Brabantse Wal en Breda strekte zich een onherbergzaam moerasgebied uit waar zich gedurende ruim 5000 jaar een soms 4 meter dikke veenlaag gevormd had. Dat was eind 12e eeuw een goudmijn geworden, want door het af te graven ontstond er turf, de voorloper van de kolen en de aardolie. Er was een kapverbod voor bomen, die waren te kostbaar om als verwarmingsbron te dienen. Daardoor ontstond een grootschalig bedrijfsmatige turfwinning, speciaal vanuit de geïndustrialiseerde streek rond Ieper, Brugge, Gent en Antwerpen. Door uitputting van hun veengebieden verplaatste hun wingebied zich steeds meer noordwaarts, via Zeeuws-Vlaanderen naar Zuid-Beveland, Noord-Beveland en Zuid-Tholen, maar ook via Essen en Nispen. Eerste vermeldingen van plaatsen tonen dat aan: Poortvliet 1200, Stavenisse 1206, Reimerswaal 1203, Nispen 1146, Essen 1159, etc.

De turfwinning had dus duidelijk al rond 1200 de Brabantse Wal bereikt.

Wie verdienden aan die grootschalige turfwinning?

Dat waren abdijen, brouwerijen, hospitalen, rijke kooplieden, etc., de voorlopers van onze projectontwikkelaars. Ze legden, via goedkeuring van twee regionale heren/grootgrondbezitters, contact met een plaatselijke leenman/grondbezitter. Deze liet dan een deel van zijn gebied afzetten met palen (vandaar "bepalen") waarbinnen de pachter (moerkoper) zijn veen mocht afgraven. Het ging hierbij altijd om een pacht voor onbepaalde tijd, waarvoor jaarlijks een cijns verschuldigd was. Het charter (plechtige overeenkomst) werd daarom officieel, in het Latijn, op duurzaam perkament in een Cijnsregister vastgelegd en zorgvuldig bewaard. Daardoor zijn we nu in het bezit van een groot aantal "eerste vermeldingen" van dorpen en steden.

De eerste vermelding van de "Parochie Halchterth" is door archivaris Albert Delahaye gevonden

in een **Charter van 1253**. "Parochie" betekende dat er een gevestigde gemeenschap was van werkende veengravers en ambachtslieden met hun gezinnen, rondom een kerkgebouw, het centraal gelegen ontmoetingspunt. Dat de Martinuskerk "dus" in 1252 gebouwd zou zijn, is een enigszins naïeve veronderstelling. Alleen al de fundering vergde maanden tot soms jaren, de bouw van een kerk met de toenmalige technische middelen duurde vele jaren.

De suggesties dat op deze plaats een ouder kerkje of zelfs een Romeinse tempel zouden hebben gestaan, berusten op fantasie of welbewuste mythevorming. Dat er onder de toren of de kerk sporen van fundamenteën zouden zijn gevonden, wordt nergens vermeld. De dorre zandvlakte van de Brabantse Wal en een daarachter gelegen ongezond moerasgebied leenden zich niet voor exploitatie of bewoning. Er zijn op veel plaatsen sporen gevonden van Romeinse aanwezigheid, maar zelfs in Bergen op Zoom, een veel gunstiger woongebied, is geen spoor van woningen aangetroffen, laat staan van een tempel.

Dit gebied is **pas** vanaf **rond 1220** in zeer korte tijd tot ontwikkeling gekomen nadat het geïndustrialiseerde Noordwest-België er **een bedrijfsmatig geleide grootschalige turfwinning** invoerde.

Geen enkel wetenschappelijk onderzoek heeft ooit antwoord gevonden op de vraag wie de bouw van zo'n kostbare kerk financierde, maar in Halsteren lijkt de meest belanghebbende daarbij toch wel de plaatselijke leenheer. (In een charter van 1263 is zelfs sprake van 2 leenheren). Die kreeg het recht de pastoor te benoemen, een herenbank in het koor te

bezetten in het zicht van de kerkgangers (die de mis staande moesten bijwonen) en ook het recht op een graf in het koor. Hij bouwde dus aan zijn zielenheil, aan zijn "podium" en aan zijn eigen mausoleum.

Wie was de exploitant/moerkoper in Halsteren die in het Charter van 1253 genoemd wordt?

Dat was een in 1220 gesticht klooster voor adellijke dames in Roosendaale, ten noorden van Mechelen. Halsteren viel binnen het gebied van het bisdom Antwerpen en van het toenmalige aartsbisdom Mechelen, vandaar dat de officiële contacten verliepen via de Heer van Mechelen en de Heer van Breda. Zij vervulden de functie van de huidige notaris.

Turfsteken was een zwaar beroep in een bovendien zeer ongezond moerassig gebied. De kloosterdames zullen dus zeker niet zelf de turf hebben opgegraven. Dat werk werd meestal uitbesteed aan onderaannemers, "moerpachters" genoemd. Als het turfgebied ver weg lag van de centrale parochie, logeerden de arbeiders in plaatselijke hutten.

Een tweede charter, die lang als het eerste werd beschouwd (en soms nog steeds als zodanig wordt geciteerd) dateert van 1263. Een zekere Willem, schout van Ysendijke, verzoekt via de Heer van Mechelen en de Heer van Breda een stuk grond te mogen pachten (200 bunder = ongeveer 200 ha) tussen Franckenberge (het huidige Dassenberg) en "eyne dorp geheyten Halsteren". Het gaat hier dus om het Steenbergs en het Halsters Laag.

Als we de oppervlakten van de vier op Halsteren betrekking hebbende tot nu toe bekende charters (van 1253, 1263, 1272) optellen, komen we op een totaal van 349 hectare. Dat zijn ongeveer 489 voetbalvelden.

De Martinuskerk zal dus in die tijd tijdens de missen en de vele heiligenfeesten en processies rijk gevuld zijn geweest.

De bouwgeschiedenis van de Sint-Martinuskerk, een veel te lang onbekend gebleven avontuur.

Oorspronkelijke bouwtekeningen bestaan niet. Er was alleen een bouwmeester die, ter plaatse of op afstand, als architect een ontwerp maakte en als loodsmester leiding gaf aan de werkzaamheden.

Het zoeken naar een zo volledig mogelijke bouwgeschiedenis van een 13e -eeuwse kerk vergt een nauwkeurige en jarenlange verzameling van observatiegegevens en spaarzame archiefgegevens, vooral aangevuld met een uitgebreide studie van alle factoren die bij de bouw een rol hebben kunnen spelen. Uit al die gegevens valt soms, vaak na jaren, een enkel puzzelstukje op zijn plaats.

De allereerste bouw van de kerk.

Die mogen we, afgaande op de ontstaansgeschiedenis van Halsteren, plaatsen tussen 1230 en 1240. De tijd van de laatste Kruistochten!

Vaak worden oude stenen gemakshalve "kloostermoppen" genoemd. Ten onrechte. Met het vertrek van de Romeinen (vanaf 270 en 476) verdween ook de baksteenfabricage. Deze techniek werd door kloosterlingen pas rond het midden van de 12e eeuw herontdekt. Zij maakten voor de bouw van hun eigen klooster onhanteerbaar grote bakstenen. Rond het begin van de 13e eeuw verspreidde de baksteen zich in onze omgeving in een wat hanteerbaarder formaat. Deze bakstenen werden vervaardigd met behulp van een bij de bouw gevestigde veldoven. Het ging vaak om een familiebedrijf waarin vrouw en kinderen meewerkten. Men kon dan gebruik maken van plaatselijke klei en turf. Iedere veldovenondernemer had zijn eigen houten mallen en draagborden, een kostbaar bezit. Standaardisering bestond niet. Datering op grond van baksteenformaten is dus onmogelijk. Weer later, in de 14e eeuw, ontstonden er stadssteenbakkerijen. Pas in de 15e eeuw betrokken de zogenaamde ijsselsteentje bij de talrijke familiebedrijfjes rondom de Hollandsche IJssel.

Laten we onze wandeling beginnen vóór de toren.

Met een bij de bouwplaats gevestigde veldoven werden **rode bakstenen** gebakken. IJzerhoudende Schelde- rivierklei en turf werden dichtbij gewonnen. Formaat: gemiddeld **24 cm**.

In de 2e helft van de 15^e eeuw is de toren bij de grote uitbreiding van de kerk verhoogd. Dat zie je duidelijk aan de lichtbruine ijsselsteentjes.

(De binnenkant van de torenmuren is ooit met een ander formaat bakstenen versterkt)

Zeer opvallend zijn links en rechts van de toreningang **de beide plinten: half zo laag als alle andere plinten van de kerk, met uiterst verweerde natuurstenen plintlijsten.**

Van veel belang is ook de vorm van deze **plintlijst: recht afgeschuind, gelijk aan de hogere plintlijsten van het koor en de sacristie.**

We lopen nu naar de sacristie en het koor. Ook hier weer tot op een zekere hoogte **rode bakstenen, maar nu met het formaat 28cm!** Hier is dus duidelijk sprake van **een andere bouw!**

De plinten van het koor en de sacristie zijn een stuk hoger dan bij de toren (ze waren oorspronkelijk 1 meter maar dat is minder geworden door recente ophoging van het terrein).

Wat hier van belang is: de vorm van deze **plintlijsten, recht afgeschuind, is aangepast aan die van de torenplintlijsten.**

We kijken nu naar de overige plinten: aan de zijbeuken en de transepten. Deze zijn volledig in de 15e eeuw gebouwd, met ijsselsteentjes. De plinten zijn hoog, maar vooral

opvallend zijn nu de **plintlijsten: geprofileerd** in plaats van recht afgeschuind. Duidelijk weer een andere bouwperiode.

Hoe vallen al deze verwarrende en ogenschijnlijk onsamenhangende verschillen te verklaren?

Het scenario van de bouw van de kerk.

Zie bouwtekening 1924.

Het is rond 1230/1240. Er wordt, **met rode 24 cm bakstenen**, een toren gebouwd (**7x7m**) op een hooggelegen vooruitstekend deel van de Brabantse Wal, 10 meter boven NAP. Het terrein voor de toren loopt schuin omlaag. De plinten hadden bij die bouw de traditionele ongeveer 1 meter hoogte en waren voorzien van recht afgeschuinde natuurstenen plintlijsten.

Daar tegenaan bouwde men een **zaalkerkje (8x16m)**, met uiteraard dezelfde bakstenen en plinten. De honderduizenden jaren oude zandlaag, tijdens een of twee ijstijden opgewaaid vanuit het Schelde-dal, vormde een harde ondergrond. Men behoefde daardoor niet erg diep te funderen.

De toenmalige **sacristie** moet gestaan hebben tegen de zuidelijke muur op de scheiding met de toren.

Het groeiende aantal mensen dat bij de turfwinning betrokken raakte, maakte een belangrijke uitbreiding noodzakelijk.

Dat gebeurde dan ook: in de vorm van **een volwaardig priesterkoor (12m67 x 7m30) en een sacristie (3m70 x 3m17)**. (Het gaat hier om de binnenmaten).

Heel vreemd is dat men, voorafgaand aan deze uitbouw, ondanks de harde "bouwrijpe" ondergrond, het terrein achter de kerk een halve meter heeft opgehoogd. Bij de restauratie van 1961-1962 zijn vloerfragmenten aangetroffen van het oorspronkelijke kerkje, op een halve meter onder de huidige vloer.

Opmerkelijk is dat de ondermuren van dit koor en deze sacristie, gebouwd rond 1300 (zie verder) nog steeds intact zijn, compleet met de plinten en de recht afgeschuinde plintlijsten!

Niemand heeft zich ooit afgevraagd **waarom het koor en de sacristie een halve meter hoger zijn aangelegd**.

Verhoging van de kerkvloer kwam meer dan eens voor, maar altijd bij kerken in de aanwezigheid van water. Na kanalisatie van een rivier bijvoorbeeld kreeg het water een kleiner stroomgebied zodat bij vloed het water minder snel weg kon en hoger steeg dan vóór de kanalisatie. De vloer van de Antwerpse kathedraal bijvoorbeeld is, wegens kanalisatie van de Schelderivier, tijdens de bouw en de herbouw tussen 1352 en 1521 in totaal minstens 2 meter opgehoogd.

Maar de Martinuskerk ligt op 10 meter boven NAP!

De verklaring kan maar in één richting gezocht worden: het klimaat, met de toenmalige hevige stormrampen die we ons nu niet meer kunnen indenken. Bij de ramp van 1953 stond het water 5m20 boven NAP. Aantal slachtoffers: 1836. Het was een zeer kleine ramp vergeleken met de vele stormrampen die in de middeleeuwen ons gebied teisterden.

Van **14 december 1287 tot begin februari 1288** werd ons land getroffen door twee extreem hevige stormrampen (**Sint-Luciovloed en Sint-Aagtenvloed**) die naar schattingen enige tienduizenden slachtoffers maakten. De **Sint-Luciovloed** werd zelfs door Dante vermeld in zijn Divina Commedia (1320).

Het is aantoonbaar dat tijdens deze rampen het water in Halsteren dusdanig is gestegen dat het tot dichtbij de kerk is gekomen, 10 meter boven NAP dus. (Vergelijk: in 1953 stond het water 5m20 boven NAP)

Zeeland was in de Middeleeuwen, net als in 1953, een verzameling bedijkte eilanden, daar kan men de verschillen dus niet uit verklaren.

Men zal zich deze extreem hoge waterstand zeker als een schrikbeeld herinnerd hebben toen men rond deze tijd of kort daarna begon met de bouw van **het koor en de sacristie (met bakstenen van 28 cm)**. **Om die reden is het terrein achter het kerkje met 50 cm verhoogd.**

Maar er is nog een duidelijke aanwijzing voor deze extreem hoge waterstand.

Als we ons naar de Kromstraat verplaatsen, constateren we dat daar, langs een aflopende straat, **een horizontaal lopende muur is opgemetseld met dezelfde 28 cm bakstenen**. Dat houdt in dat men, achter de muur, ook het kerkterrein vóór de toren uit voorzorg al heeft opgehoogd, daarbij **rekening houdend met de vloedlijn van een mogelijk nieuwe stormvloed**.

We zien ook dat de muur nog een tweede maal aanzienlijk is verhoogd, ook horizontaal, maar ditmaal met ijsselsteentjes (ten tijde van de volledige 15e - eeuwse verbouwing van de kerk).

Bij die gelegenheid heeft men dus het gehele kerkterrein op gelijke hoogte gebracht, ook vóór de toren. Daardoor raakte **de toren een halve meter ingegraven**. Dat verklaart waarom de plinten van de toren nu nog maar 60 cm

boven het maaiveld uitsteken!

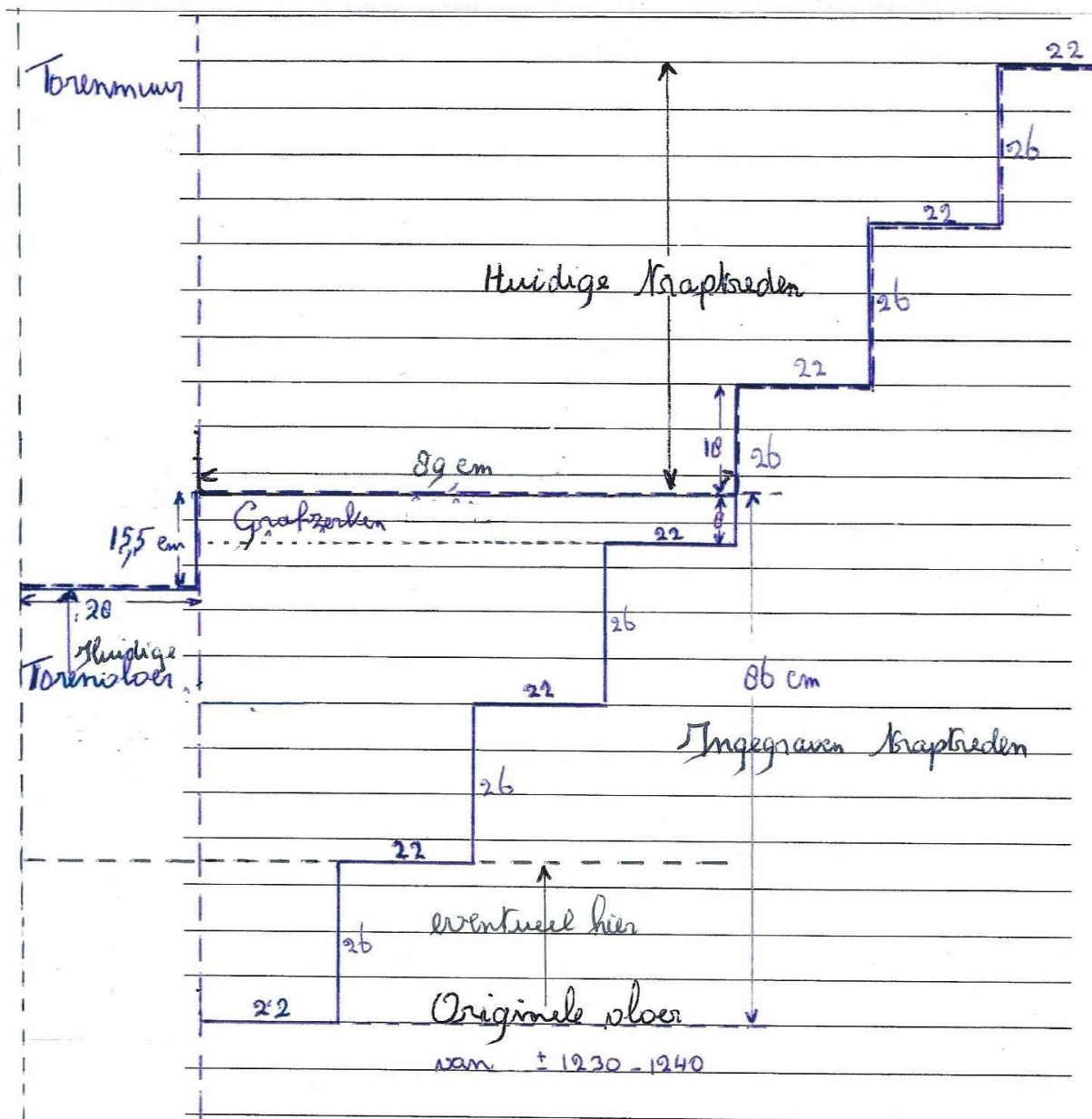
Ook van binnen is de torenvloer opgehoogd.

Daardoor moest de ingang worden verhoogd. We zien deze **ophoging op** overtuigende wijze terug **in de traptoren**. De uitbouw van de traptoren steekt 124 cm uit buiten de toren, maar de treden beginnen merkwaardigerwijs pas na 89 cm. Bovendien is de eerste trede 8 cm minder hoog dan de andere treden.

Vreemd, tenzij je met de juiste maten de trap naar beneden toe reconstrueert, dan kom je exact bij de voormalige drempel uit!

Dwarsdoorsnede ingang torentrap

Na de voltooiing van het nieuwe koor (1457) begon men aan de bouw van het nieuwe schip. Het betreffende kerkterrein werd daartoe ongeveer een halve meter opgehoogd (zie elders in dit artikel). Na het besluit de toren te handhaven i.p.v. westwaarts te herbouwen, is het terrein ook buiten en binnen de toren opgehoogd, wellicht rond 1480. Behalve de torenplinten buiten en de vloer binnen werden ook de eerste drie treden van de torentrap ingegraven. Als je de bestaande treden met dezelfde maten naar beneden door tekent, kom je precies bij het begin van de torenmuur uit.

Conclusie: Bovenstaande concreet waarneembare gegevens staan in schril contrast met de alom gepubliceerde aanname dat de toren pas uit de 14e, 15e, ja zelfs 16e eeuw zou dateren.

Deze bouwkundige gegevens zijn wellicht ook voor klimatologen een zichtbare aanwijzing voor de unieke hoogte die het water bij de stormvloed van 1287-1288 heeft bereikt.

Wanneer hebben de eerste terreinophoging en de bouw van het koor en de sacristie plaatsgevonden?

In ieder geval **na de twee desastreuze stormvloeden van 1287-88.**

Er is ook een mogelijke **einddatum** aan te geven.

Tussen **1312 en 1317** heerste, door vrijwel voortdurende regenval en strenge winters, een ernstige **hongersnood in Noordwest-Europa**. Alle gewassen verdrongen, beesten werden geslacht, en bij het resterende vee heerste tussen 1317 en 1321 een grote vee-epidemie. Na nogmaals een periode van extreme regenval (1342-1349) kreeg men te maken met de uitbraak van **de pest (de Zwarte Dood)** die in onze omgeving **rond 1350-1352** veel slachtoffers maakte. Een derde van de Europese bevolking werd uitgeroeid.

Conclusie: de uitbreiding met koor en sacristie moet tussen 1288 en 1312 hebben plaatsgevonden.

Wat is de herkomst van de gebruikte 28 cm bakstenen?

Doordat huizen van hout en riet waren en dus gemakkelijk in brand vlogen (de open haard lag midden in de open ruimte onder een opening in het dak), werd steeds meer gestreefd naar het gebruik van bakstenen en stenen dakpannen. Er ontstonden stadssteenbakkerijen, o.a. in Middelburg, Kats, Zierikzee en Tholen. Het formaat van deze "Zeeuwse moppen" was doorgaans rond de 28 cm. Die stenen treffen we nog steeds in Zierikzee aan, helaas niet in Tholen, maar het is goed denkbaar dat de 28 cm bakstenen voor het koor, de sacristie en de ondermuur aan de Kromstraat vanuit de stadssteenbakkerij in Tholen zijn geleverd.

De bakstenen vanaf de 15e -eeuwse verbouwing werden niet meer plaatselijk vervaardigd, maar per schip aangevoerd. Vele familiebedrijfjes langs de Hollandsche IJssel vervaardigden geelbruine bakstenen van bescheiden formaat: 18 cm. De inzet van vrouwen en kinderen zal hierbij een belangrijke rol hebben gespeeld. De jongste kinderen moesten de hele dag de te drogen stenen omdraaien. De werkdagen, in de lente tot en met de herfst, liepen van 4 tot 20 uur, en "weekend" was een onbekend begrip.

Van de **rampzalige 14e eeuw** valt ten aanzien van het kerkgebouw niets te melden. De veenontginning zal zoveel mogelijk zijn doorgegaan. Uit het veen werd turf en zout gewonnen, twee zeer winstgevende producten. De zoutwinning gebeurde op de plaats waar het veen in aanraking was geweest met het zeewater, dat wil zeggen in het polderlandschap tussen de Brabantse Wal en Tholen.

Bij eb had het binnenstromende ijzerhoudende Scheldewater roodbakkende klei opgeleverd, bij vloed had het binnenstromende zeewater zout afgezet in de veenlagen.

De 15e eeuw.

Brabant wordt welvarend, onder andere door de toenemende landbouw en de textielindustrie. Bergen op Zoom wordt een belangrijk handelscentrum.

Het Hertogdom Brabant beleeft zijn Gouden Eeuw tussen 1430 en 1550.

De economische voorspoed en het groeiende aantal mensen uitte zich onder meer in de bouw van vele dorpskerken en de vergroting en verbouwing van vrijwel iedere bestaande parochiekerk.

Dat gebeurt dan ook met de te klein geworden Martinuskerk.

In 1441 ontvangen de kerkmeesters een rekening van een Mechelse vakman. Mogelijk gaat het hier om de vervaardiging van de natuurstenen spitsboogvensters voor het nieuwe koor. Men startte een verbouwing of een herbouw altijd bij het koor. **De grote verbouwing van de kerk was dus reeds begonnen of in voorbereiding!**

In 1442 wordt de **parochiekerk van Halsteren geïncorporeerd bij de kapittelkerk St. Gertrudis van Bergen op Zoom.**

In datzelfde jaar **1442** verwerft **de Heer van Bergen op Zoom aldus het patronaatsrecht/benoemingsrecht voor de pastoor in Halsteren.**

Daar maakt hij onmiddellijk gebruik van door Johannes Lachaert, kanunnik van het kapittel van de St. Gertrudiskerk, in Halsteren tot pastoor te benoemen. Jammer genoeg wordt deze pastoor vooral genoemd vanwege de afranseling die hem op een nacht ten deel viel. Maar van veel meer belang is het feit dat hij de Halsterse kerk tot 1502 gediend heeft. Dat wil zeggen dat hij uitzonderlijk lang, gedurende 60 jaar, de volledige herbouw van de kerk heeft meegemaakt. Wat hem al even opmerkelijk maakt: in 1580 vestigt hij zich met zijn gezin in Halsteren. Het was in die tijd niet zo uitzonderlijk dat de pastoor getrouwd was. De genoemde afranseling vond plaats, misschien toch niet zo toevallig, in 1581.

De grote 15e -eeuwse uitbreiding van de Martinuskerk

Zoals gebruikelijk is de uitbreiding van de Martinuskerk met de verhoging van het koor en de aangebouwde sacristie begonnen. Men heeft daarbij de fundering en de ondermuur van de eerste bouw van rond 1300 volledig gehandhaafd. **Deze nu nog steeds intact zijnde uitzonderlijk oude muur** werd verhoogd met ijsselsteentjes en nieuwe spitsboogvensters. Een tegel bovenin een steunbeer aan het koor vermeldt dat in 1457 de bouw van het koor is voltooid.

Vervolgens werd het originele zaalkerkje volledig afgebroken. De vrijgekomen stenen zijn vrijwel zeker gebruikt als opvulling van de nieuwe muren van middenschip en zijbeuken. Het gehele terrein werd 50 cm opgehoogd, op gelijke hoogte met dat van het koor. Op de fundamenteën van de verdwenen kerkmuren van het oude zaalkerkje werden de stijlen/zuilen/ kolommen opgebouwd. Aan de bovenkant werden zij via natuurstenen schijfbogen verbonden met een bovenmuur. De beide bovenmuren werden voorzien van spitsboogvensters. Tegen de bovenmuren werden de zijbeuken gebouwd die een aanzienlijke verbreding van de kerk betekenden.

Het oorspronkelijke plan was de kerk westwaarts te verlengen, de toren te slopen en weer een nieuwe toren ten westen van de verlengde kerk te bouwen.

Men begon de bouw altijd aan de zuidkant. De zuidelijke zijbeuk werd gebouwd en langs de toren doorgetrokken, waarbij de kolommen, die dus later in de kerk zouden komen te staan, alvast voor zover mogelijk werden gefundeerd en opgebouwd. Omdat bij de sloop van de

toren de westelijke muur van de reeds gebouwde zuidbeuk aan de torenkant in het "luchtledige" zou komen te staan, heeft men daar tegen de buitenkant een extra steunbeer opgebouwd, niet ver van de toren. Die staat er nu nog steeds! Waarom staat er geen extra steunbeer links van de huidige toren?

Tijdens de bouw van de noordelijke zijbeuk zijn de plannen drastisch gewijzigd. Men ging inzien dat het slopen van de toren en hem westwaarts weer herbouwen, een enorm karwei zouden opleveren, denk alleen al aan de nieuwe fundering! Daarbij kwam men ook tot het inzicht dat **een uitbreiding met twee transepten** een grotere ruimtewinst zou opleveren, en bovendien een esthetisch enorme verfraaiing zou zijn. **Men heeft dus de oorspronkelijke toren gehandhaafd en verhoogd, en de noordelijke zijbeuk afgebouwd met de westmuur vast aan de toren.** Een extra steunbeer was daardoor niet meer nodig.

Door de toepassing van spitsboogvensters in de muren boven de zijbeuken, en de toevoeging van de beide transepten, ontstond er een **basilicale kruiskerk, ook wel kruisbasiliek.**

De transepten werden voltooid in 1492 (zuid) en 1502 (noord). De bouw van de zijbeuken heeft zich afgespeeld tussen 1457 en 1482. De bouw van de noordbeuk zal dus rond 1470 begonnen zijn.

Niet bekend is wie deze **belangrijke wijziging** heeft geadviseerd. Wel bekend is dat de destijds beroemde **Everaert Spoorwater**, sinds 1439 werkmeester van de stad Antwerpen, tussen 1443 en 1474 als architect verantwoordelijk was voor de bouw van de St. Gertrudiskerk (naast nog andere belangrijke kerken in o.a. Haarlem, Hulst, Dordrecht, Brielle en Tholen). De Halsterse kerk was eigenlijk een zusterkerk geworden

van de Bergse kapittelkerk St. Gertrudis. Het is dus niet ondenkbaar dat Spoorwater, ten tijde van zijn werkzaamheden in Bergen op Zoom, bij de Halsterse bouw om advies is gevraagd en dat daardoor een belangrijke en gelukkige wijziging in het oorspronkelijke bouwplan tot stand kwam. Dat oorspronkelijke bouwplan moet al voor 1441 gemaakt zijn, omdat in dat jaar een rekening van een Mechelse vakman werd ontvangen. Toen was men dus kennelijk al met de werkzaamheden gestart, op grond van een plan van eerdere bouwmeester.

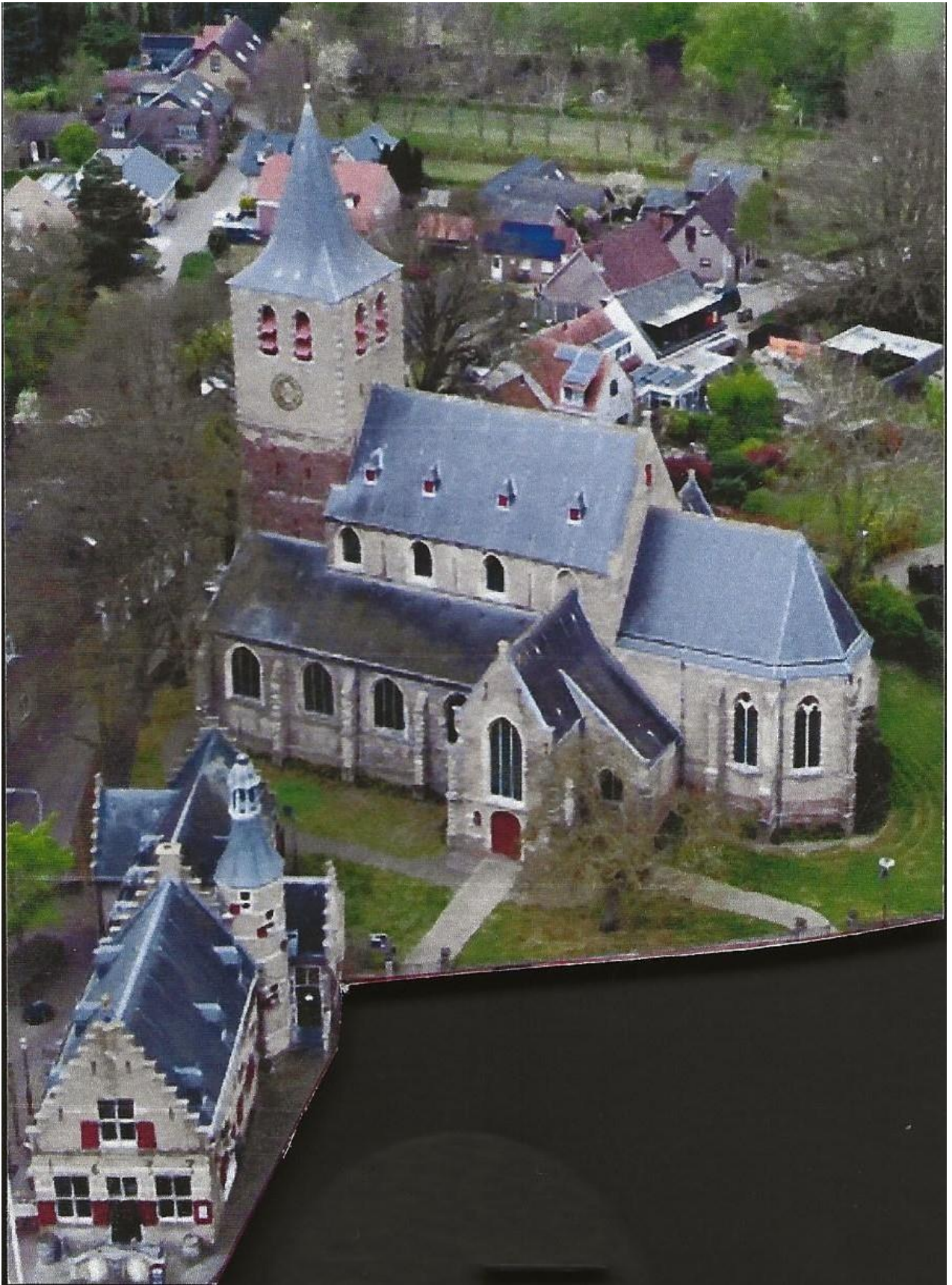

Met de voltooiing van het Noordertransept heeft de kerk haar definitieve vorm gekregen.

Vermeldenswaardige toevoegingen.

Mr. A.E.J. Baron van Voorst tot Voorst, Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant beschrijft in het verslag van zijn jaarlijkse bezoek aan Halsteren, 18 augustus 1917, **“het in 1580 gebouwde en in 1633 herbouwde Raadhuis” als een juweeltje van bouwkunst, en komt bijzonder goed uit tegenover de oude typische dorpskerk”**.

Hij gaat hierbij uit van een bron die de al vaker geuite veronderstelling bevestigt dat 1633 niet de bouwdatum van het raadhuis is. Helaas kennen wij die bron niet.

Omdat een **bouwperiode van 1441 tot 1502** wel erg lang lijkt voor een verbouwing van een kleine kerk, heeft men gemakshalve verondersteld dat soms het geld op was en dat er dan bier moest worden gedronken om met de accijns de bouw te activeren. Bieraccijns was in de middeleeuwen de meest geheven belasting, dus niet slechts voor de bouw van kerken. En dat het geld op was in een tijd dat het juist erg goed ging met de Brabantse economie en de bouw of de herbouw van kerken, komt ook niet erg overtuigend over. Bij deze 15e -eeuwse verbouwing is trouwens zeer rijkelijk gebruik gemaakt van kostbare Gobertange sierelementen, de financiën waren het probleem niet. Bovendien stuurde je niet zomaar een volledige gespecialiseerde bouwploeg, een kostbaar bezit, naar huis.

Ook hier komt weer als verklaring het klimaat tevoorschijn. De 15e eeuw maakt deel uit van wat men de "Kleine Ijstijd" heeft genoemd. In de delen 2 en 3 van de monumentale **"Duizend jaar wind en water in de Lage Landen" van Jan Buisman** vindt men een uitgebreid verslag van alle natuurrampen die Europa en ons gebied in die tijd hebben geteisterd. Door langdurige vorstperioden bijvoorbeeld waren rivieren maandenlang bevroren en daarna, wegens ijsschotsen en kapotte bruggen, nog maanden onbruikbaar. Dat betekende stagnatie in de aanvoer van hout en van kalk, stenen konden niet gebakken worden uit bevroren klei, werken bij zeer lage temperaturen was evenmin mogelijk.

Een kerk kende, naast de hoofdingang onder de toren, **een zuidelijke en, speciaal voor de vrouwen, een noordelijke ingang.**

Rond 1460 is bij de sloop van het oude kerkje van 1230 de noordingang verwijderd (sporen daarvan zijn gevonden bij de restauratie van 1961-62) en 50 cm hoger vervangen door een nieuwe noordingang, in de muur van de nieuwe noordbeuk.

Bij veel kerken is die noordingang verwijderd wegens tocht en kou. Ook in onze kerk is dat gebeurt, maar bij het weghalen van de deurposten en de dragende latei is een deel van de muur erboven ingestort. Dat is nu nog waarneembaar aan het onregelmatige stenenpatroon erboven.

De twee verticale voegen van naast de deurposten waren lang duidelijk zichtbaar, maar steken nu nog maar voor een klein deel boven de grond uit. (zie volgende pagina) Herhaalde zandsuppletie, recent nog, heeft het terrein voor de muur behoorlijk opgehoogd.) Het grote gat in de muur werd dichtgemetseld waarbij de plint

werd afgedekt met **een aaneengesloten rij plintlijsten afkomstig van een verdwenen muur van één van de vele toenmalige kerken in herbouw.** De inscripties betreffen gestorvenen die tegenover de buitenmuur onder de plintlijst waren begraven. Ook op enkele andere plaatsen zijn kapotte plintlijsten vervangen door zo'n oude plintlijst met inscriptie. Het bestellen van een nieuwe plintlijst in Gobertange-steen was een kostbare zaak. We hebben dus niet te maken met geheimzinnige inscripties, maar met economisch hergebruik.

Aan de beide stijlen tegenover **het orgeloksaal** vallen twee donkergekleurde blokken natuursteen op. Hier bevonden zich de aanhechtingspunten van het barokke eiken oksaal dat hier vanaf 1643 de kerk sierde totdat het in 1912 meeverhuisde naar de nieuwe Quirinuskerk. Als beeldhouwer wordt onveranderlijk in alle bronnen Hans **Colijns de Nole** genoemd. (Hij zal nader worden belicht in het artikel De Hoogtijdagen van de Martinuskerk). Hij was een beroemd Antwerps beeldhouwer, bevriend met o.a. Rubens die voor hem ontwerpen maakte voor zijn beeldhouwwerken. Zijn zoon, **Andreas Colijns de Nole**, was een even beroemde beeldsnijder, maar volgde daarnaast een

priesteropleiding. Waardoor hij enige tijd als hulppastoor in Halsteren kon fungeren. Om die reden heeft, in de 70-er jaren van de 19e eeuw, Krüger die naast pastoor ook 40 jaar archivaris was in Hoogerheide, het oksaal aan zijn vader toegeschreven. Helaas is Hans Colijns de Nole al in 1624 gestorven. Andreas is in 1638 overleden.

De maker van het oksaal is dus onbekend.

De mogelijk grootste verrassing van het hele kerkgebouw?

De **deur naar de torentrap** heeft, sinds onze waarnemingen die teruggaan tot ruim 60 jaar geleden, altijd al zwaar over de bodem (fragmenten van zeer oude graftegels) gesleekt. Het scharnier hiernaast bestaat uit een 2 cm dikke stalen as, bevestigd in een zware hardhouten latei erboven.

Het gat waarin de scharnier-as draaide was bijna een centimeter uitgesleten. Dat is veel voor een deur die lang niet iedere dag gebruikt wordt. Men kan deze ophang dan ook, met een grote mate van waarschijnlijkheid, dateren tot op het moment dat de toreningang is verhoogd, eind 15e eeuw.

Na de recente restauratie van de scharnieropening, bleek uit een foto met de juiste lichtinval dat deze binnendeur ooit een andere ophang heeft gehad: twee opliggende scharnieren die de deur vanuit de toren op twee binnendeurposten lieten vallen.

Die deurposten zijn bij de 15e -eeuwse verhoging vervallen, de deur werd verbreed en verhoogd (duidelijk zichtbaar), zodat hij met de nieuwe zware scharnieren aan de trapkant tegen de muur kon vallen.

Daar was nu ook alle ruimte voor, want door de verhoging van de vloer was er aan de binnenkant van de traptoren bijna een meter ruimte ontstaan.

In de oude situatie, met de eerste trede direct achter de deuropening, was die ruimte er niet.

Voeg hieraan toe de ruwe met een dissel bewerkte planken en natuurlijk de grote hand gesmede spijkers, en de veronderstelling is niet geheel ongerechtvaardigd dat deze binnendeur vanaf 1230-1240 heeft gefunctioneerd en **8 eeuwen lang** talloze mensen aan zich voorbij heeft zien gaan.

De toren was lange tijd hoofdingang.

Op de eerste verdieping van de toren, tegenover de opening waarlangs de klokken omhoog/omlaag kunnen worden getakeld, bevindt zich nog de toegang tot de zolder van het oorspronkelijke zaalkerkje (1230/1240). Bij de grote uitbreiding van de kerk (ong. 1440-1502) is deze opening ten dele opgevuld met de IJselsteentjes die toen voor deze uitbreiding gebruikt werden.

De meest recente ontdekking.

Nog net waarneembaar, boven het dak van de zuidbeuk: de aanzet van een **voormalig torenraampje**, in het midden van de toren.

Het bevond zich onder het plafond van de benedenhal van de oorspronkelijke toren uit 1230-1240 en werd bij de uitbreiding van 1440-1502 door de zuidbeuk ingesloten.

Het maakt nogmaals duidelijk dat de bouw van de toren niet tijdens of zelfs na deze uitbreiding heeft plaatsgevonden.

Ook goed zichtbaar is het contrast tussen de 13^e eeuwse ijsselsteentjes (van de kalkhoudende klei die via de Hollandsche IJssel vanuit de Noordzee werd aangevoerd)